

Obhajoba pozitivistického přístupu – odpověď na polemiku

MAREK LOUŽEK

„Neustálé směřování vědeckých zkoumání fakt a hodnotících úvah je sice pořád jednou z nejrozšířenějších, ale také neškodlivějších specifík práce v našem oboru.“

Max Weber

Je potěšující, že článek obhajující teorii veřejné volby jako nový pohled na mezinárodní vztahy a nedávné rozšíření Evropské unie vyvolal odezvu. Protože ve standardních učebnicích mezinárodních vztahů se o teorii veřejné volby příliš nedočteme (jakkoli racionalistické přístupy jsou rozebírány dostatečně), dalo se očekávat, že nezůstane bez reakcí. Ostrost, s jakou reaguje odborník na mezinárodní vztahy Petr Drulák, je však přece jen překvapující.

Je mi ctí, že časopis Mezinárodní vztahy mně dává prostor na polemiku odpovědět. Nabídku rád přijímám, protože věřím, že konfrontace mezi různými vědními disciplínami může být užitečná. Ačkoli některé dílčí Drulákovy připomínky či postřehy jsou podnětné, jeho celkové „antipozitivistické východisko“ pokládám za principiálně chybné a nepřijatelné pro většinu standardních vědců.

Struktura mého příspěvku je následující. První část nabízí metodologickou obhajobu hodnotově neutrální vědy. Druhá část analyzuje tradiční teorie mezinárodních vztahů, aby ukázala, že pozitivistický proud má v teorii mezinárodních vztahů své místo od počátku. Třetí zkoumá s podobným cílem moderní teorie mezinárodních vztahů. Čtvrtá polemizuje s kritickými teoriemi. Pátá část obhajuje obecně pozitivistické přístupy. Šestá část odpovídá na konkrétní námítky oponenta.

HODNOTOVĚ NEUTRÁLNÍ VĚDA

Je sympatické, že Petr Drulák začíná svou polemiku citátem z F. A. von Hayeka. Ačkoli mnohé Hayekovy práce pokládám za inspirativní, v oblasti metodologie k němu mám určité výhrady. Jeho dualistický pohled na vědu (objektivistické přírodní vědy versus subjektivistické společenské vědy) je v rozporu se standardní metodologií R. K. Poppera, který zdůrazňoval metodologickou jednotu sociálních a přírodních věd.

Hodnotová neutralita není fikce, jak tvrdí Drulák, nýbrž znak zralosti disciplíny. Představa, že lze politické a vědecké koncepty směřovat a zaměňovat, nepřispívá k projasnění, nýbrž spíše ke zmatkům. Vedle Karla Poppera bych se odvolal i na společenskovědného klasika Maxe Webera, podle něhož hodnotově neutrální věda je nejen možná, ale dokonce nutná, chceme-li být vědecky poctiví (*srov. Loužek, 2005 b*).

Ačkoli výběr tématu vědcem může být subjektivní, způsob prezentace výsledků musí zůstat objektivní. Zákony, k nimž společenské vědy dospívají, jsou pravdivé nebo nepravdivé, nikoli subjektivní. Někdo může mít odpor k evropské integraci a přitom objektivně, neutrálně a nezaujatě analyzovat její průběh. Jiný může evropskou integraci zbožňovat, ačkoli ji nedokáže úspěšně analyzovat. Kdo má pro vědu větší význam?

Přiznávám, že hodnotová neutralita je ve společenských vědách věčným tématem. Už v době vedení slavného sporu o hodnoty na počátku 20. století se našli i oponenti, kteří

Weberovu pozici obhajující hodnotovou neutralitu zpochybňovali. Je však pozoruhodné, že tito autoři (např. Gustav Schmoller) stojí dnes mimo hlavní proud společenských věd, zatímco Max Weber či Joseph Schumpeter ovlivnili své obory mimořádným způsobem.

I v 60. letech 20. století, kdy se rozvinul spor o pozitivismus, stály proti sobě dva tábory: na jedné straně normativisticky zaměřeni kritici z řad frankfurtské školy (Adorno, Horkheimer), na druhé straně pozitivističtí autoři obhajující hodnotovou neutralitu sociálních a přírodních věd (Popper, Albert). V žádném případě nelze souhlasit s tezí, že je spor o hodnoty vyřešen, a sice v neprospěch obhájců hodnotové neutrality.

V tomto příspěvku není prostor rozebírat průběh a výsledky sporu o hodnocení v sociálních vědách. Smyslem je upozornit, že ve společenských vědách existuje vlivný a – troufám si tvrdit – dokonce dominantní proud metodologického uvažování, který nejenže nepochybňuje možnost hodnotové neutrality vědy, nýbrž dokonce ji předepisuje jako kánon zdravé vědecké práce.

IDEALISMUS A REALISMUS

Cílem následujících dvou částí je ukázat, že ačkoli v teorii mezinárodních vztahů mají „normativistické“ přístupy svou nespornou tradici, je to jen určitá *část* teorií mezinárodních vztahů. Tradiční idealistická teorie nesla programové normativistické zakotvení; realističtí nikoli. Zatímco vlastností tradičního idealismu bylo přesvědčení o možnosti trvalého míru a spolupráce v mezinárodních vztazích, realisté se zaměřili na reálné zájmy aktérů.

Podle idealistů nemá válka smysl a nemůže být racionálním nástrojem státní politiky (Angell, 1910). První světová válka byla způsobena tím, že se vůdci tehdejšího světa stále více zaplétali do procesů, které nikdo nebyl schopen kontrolovat. Příčiny války spočívaly v nedorozumění mezi politickými vůdci a v nedostatečné aplikaci demokratické odpovědnosti uvnitř států.

Příznačnou vlastností idealistického přístupu byla víra v pokrok. Systém mezinárodních vztahů je podle nich možné proměnit v mírumilovnější a spravedlivější světový řád pod vlivem probuzené demokracie, vzniku „mezinárodního ducha“, rozvoje Společnosti národů a dobrých skutků lidí, kteří pracují pro mír. Úkolem vědců studujících mezinárodní vztahy je napomáhat k šíření pokroku, překonávat nevědomost, předsudky a nepřátelství.

Realisté naopak vykládali mezinárodní vztahy, jaké skutečně jsou, nikoli jaké by měly být. Ústřední otázkou pro realisty byl problém moci. Mezi aktéry mezinárodních vztahů podle nich převládá nepřátelství či rivalita. Trvalá spolupráce či mír nejsou možné. Nejdůležitější subjekty mezinárodních vztahů tvoří státy, na něž je třeba se dívat jako na racionálně jednající aktéry.

Díky realismu ztratily mezinárodní vztahy svůj normativní charakter. Carr (1946) kritizoval idealisty za utopismus, který slouží k vytvoření nového světa, zatímco realistická teorie toliko odráží zavedenou praxi. Utopismus je blízký intelektuálovi, který věří v absolutní a nepřekročitelné principy. Realismus naopak uznává roli kompromisu, postupuje na základě precedentu, zkušenosti a intuice.

Hans Morgenthau, který se zasloužil o popularizaci realistického přístupu (1948), odmítl vyvozovat racionální a morální uspořádání z univerzálně platného souboru mravních zásad. Dobrota lidské povahy je fikce. Politické dění je podle něj výslednicí sil, které jsou inherentně přítomné v lidské povaze. Abychom porozuměli mezinárodním vztahům, je nutné pracovat v souladu s těmito silami, nikoli proti nim.

Národní zájem státu – důležitý pojem realistů – je dán objektivně bez ohledu na představy konkrétních představitelů státu a vnitrostátních aktérů. Národní zájem je třeba odhalit, neodvíjí se od subjektivních preferencí aktérů. Mezinárodní vztahy jsou pak polem, kde se střetávají různé národní zájmy. Ty jsou nutně rozporné, neboť posílení moci jedněch znamená oslabení pozice ostatních. Pokud se rozporné zájmy vyhroťí, může dojít k válce.

Důvodem tohoto exkurzu není opakovat důvěrně známé teorie mezinárodních vztahů, nýbrž osvětlit skutečnost, že v tradiční teorii mezinárodních vztahů existovaly od samého

počátku dva proudy uvažování – jeden idealistický (normativistický) a druhý realistický (pozitivistický). Ani náhodou proto nelze přijmout paušální soud, že pozitivistický proud je v mezinárodních vztazích menšinový či zanedbatelný.

NEOFUNKCIONALISMUS A NEOREALISMUS

Dokonce i v moderních teoriích mezinárodních vztahů po druhé světové válce se paralelně vyskytují dva přístupy – neofunkcionalistický a neorealistický. Přinejmenším o druhém z nich lze prohlásit, že navazuje na pozitivistickou tradici. Dějiny mezinárodních vztahů jako oboru vyvracejí tedy jednostranný názor, že „*myšlenka hodnotové neutrality je zastaralý pozitivistický mýtus*“.

Teorie funkcionalismu, která navazuje na předválečný idealismus (Mitrany, 1943), zdůrazňuje některé tradiční idealistické argumenty, jako je vzájemná závislost, blahodárny vliv mezinárodních institucí, zpochybnění výlučnosti státu mezi aktéry mezinárodních vztahů. Současně však pochybuje o životaschopnosti tržní ekonomiky a obhájí ekonomické plánování.

Mitrany se domníval, že řešení mezinárodních otázek musí zůstat v rukou odborníků, kteří pomocí objektivní analýzy určí nejlepší řešení problémů. Vzniknou specializované mezinárodní instituce, jejichž členství a obsah práce budou dány pouze technicky, nikoli politicky. Úřady odborníků budou koordinovány vyššími úřady stejného typu, takže vznikne síť, která uchrání mezinárodní systém před řevnivostí, iracionalitou a válečnými konflikty.

Je příznačné, že se funkcionalismus stal jedním z hlavních směrů teoretické reflexe mezinárodní integrace a návodem strategií, které zdůrazňují nepolitický, praktický charakter evropské integrace. Představa, že hospodářské, sociální či politické problémy v moderním světě jsou takového rázu, že je není možné řešit na národní úrovni, se stala základem evropských integračních snah.

Koncem 50. let 20. století vystoupil na scénu neofunkcionalismus. Jeho známý protagonista Ernst Haas (Haas, 1958) objevil tzv. efekt „přelévání“ (*spill-over*). K přelévání dochází, když politické elity dospějí k závěru, že je žádoucí postup integrace do nových oblastí. K efektu přelévání došlo, když se hospodářská integrace v ES/EU posunula v integraci politickou, zahraničněpolitickou či obrannou.

Od normativisticky laděného funkcionalismu a neofunkcionalismu je třeba odlišit neorealismus, jehož klíčovým autorem je Kenneth Waltz (Waltz, 1979). Stát se spoléhá na loajalitu svých občanů a je stále monopolním držitelem legitimní moci. Stát stanovuje pravidla mezinárodního systému, ačkoli ne všichni aktéři musejí jednat podle nich. Klíčovým pojmem neorealismu je „hegemonická stabilita“.

Mezinárodní vztahy se podle neorealistů vyznačují anarchickou strukturou, která se odlišuje od hierarchické struktury domácí politiky (Linklater, 2003). Zatímco v domácí politice jsou vztahy mezi jednotlivými aktéry vymezeny ústavou, kde působí suverén, mezinárodní vztahy žádnou ústavu ani suveréna nemají, jde o strukturu decentralizovanou – anarchickou. Státy spolupracují jen tehdy, pokud existuje společná hrozba.

Příčinou konfliktů není lidská přirozenost (jako v realismu), nýbrž anarchické uspořádání. Anarchická struktura mezinárodních vztahů předpokládá stejnorodost jednotek, které jsou odkázány samy na sebe, nemohou si dovolit hlubší specializaci. Státy jsou si dost podobné, disponují ozbrojenou silou, mají svrchovanou kontrolu nad územím, snaží se o hospodářský růst apod.

Práci, která je laděna neorealisticky, a dokonce se odvolává na standardní ekonomickou teorii, napsal Robert Gilpin (Gilpin, 1987). Na státy se dívá jako na subjekty maximalizující své užitky prostřednictvím mocenské expanze. Autor definuje mezní užitek a mezní náklady územní expanze. Státy budou expandovat, dokud mezní náklady nepřevýší mezní užitek z územní expanze.

Nejen před druhou světovou válkou, ale i po ní tedy v teoriích mezinárodních vztahů souběžně existují dvě výkladové linie – normativistická a pozitivistická. Realismus i neo-

realismus kritizují normativistický idealismus a odvolávají se na hodnotovou neutralitu. Drulákova kategorická skepse k pozitivismu a k hodnotové neutralitě zní v kontextu vývoje mezinárodních vztahů dosti jednostranně.

ÚSKALÍ KRITICKÝCH TEORIÍ

Určitý zdroj skepse k pozitivismu lze nalézt v kritických teoriích – např. v neomarxismu, v konstruktivismu, v postmoderně či ve feminismu. Kritické směry odmítají tezi, že mezinárodní vztahy představují objektivní realitu, nezávislou na našem vědomí. Oddělení mezi subjektem a objektem výzkumu je neudržitelné, protože realita rovněž vyplývá z převládajících představ o mezinárodních vztazích, včetně očekávaných reakcí partnerů.

K hlavním představitelům kritických směrů patří od 60. let 20. století neomarxista Immanuel Wallerstein (*Wallerstein, 1979*) se svou teorií závislosti. Kapitalistická světoekonomika má podle něj centrum a periferii, bohatý Sever vykořisťuje chudý Jih. Mezinárodní systém trpí vnitřními rozpory, jež nakonec povedou k jeho zániku. Wallerstein odlišuje tři dějinné hegemony: v 17. století Nizozemsko, v 19. století Velkou Británii a ve 20. století Spojené státy.

Do kritických směrů bývá řazen konstruktivismus, jemuž je nejbližší Alexander Wendt (*Wendt, 1999*). Realita mezinárodních vztahů je podle něj sociální konstrukcí vytvářenou aktéry mezinárodních vztahů. Podle konstruktivistů struktura (mezinárodní systém) vytváří aktéry (státy). Struktura mezinárodních vztahů se vyznačuje kulturou anarchie, která může mít tři stupně: hobbesovskou, lockovskou a kantovskou.

Kritické teorie, zejména neomarxistické, se neskrývají normativistickým zakotvením. Zcela mylná je jejich kritika pozitivní vědy tvrzením, že v mezinárodních vztazích nelze odlišovat mezi subjektem a objektem. Lze souhlasit s Popperem (*Popper, 1997, s. 266*), že vliv subjektu na objekt není specifikum společenských věd, nýbrž existuje i v přírodních vědách, včetně fyziky. Přesto nikdo nepochybuje o tom, že pozitivní přírodní věda je možná.

Ačkoli odmítnutí myšlenky pokroku ze strany postmodernistů působí jako intelektuální osvěžení, postmodernismus sám je spíše postoj než názor. Rozhodně postmodernismus nevyvíká intelektuální disciplínou. Nahlédnutí konstruktivistů, že realita je společenský konstrukt, je v principu správné, nelze jej však považovat za námitku proti objektivní vědě. Teze o příchodu „postpozitivistické éry“ proto není možné přijmout.

POZITIVISTICKÝ PŘÍSTUP

Ke společným znakům pozitivistických přístupů patří, že vycházejí z možnosti objektivního poznání – ať už teoretického, nebo empirického. Ačkoli do teorie mezinárodních vztahů tyto přístupy přinesly nová hlediska, oba nastolují problém měření a kvantifikace mezinárodních vztahů. Teorie a modely, které přinášejí, se snaží empiricky testovat, což je v souladu se standardní metodologií vědy.

Stoupenci těchto teorií se shodují na tom, že tradiční teorie mezinárodních vztahů jsou vágní, neboť je nelze ani potvrdit, ani vyvrátit. Chtějí, aby teorie jasně specifikovala předpoklady a vyvodila závěry, které jsou empiricky testovatelné. Velké všeobjímající teorie jsou tedy nahrazovány teoriemi středního rozsahu, které sice nemají ambice vysvětlit veškerý vývoj světa, ale zato je lze testovat, čímž se vytváří pokrok ve vědě.

Alternativním přístupem k realismu v 50. letech 20. století se stal behavioralismus. Podle behavioralistů vede cesta k poznání přes sběr pozorovatelných dat. Údaje, které se v datech vyskytují pravidelně, mají ústit ve formulaci a prověření hypotéz, na nichž je následně možné stavět teorie. Vytváření těchto teorií má probíhat induktivně bez spoléhání se – jako tomu bylo u realistů – na apriorní domněnky.

Behavioralisté kritizovali nejen idealisty, ale i realisty za to, že pronášeli (někdy skrytě) normativní výpovědi o mezinárodním dění. Z úsilí vyhnout se normativním soudům

učinili behavioralisté charakteristický znak vědy. Aby člověk porozuměl chování států, je nezbytné rekonstruovat názory těch, kdo přijímají rozhodnutí. Takový přístup je podle behavioralistů mnohem realističtější než předpoklad, že aktéři jednají racionálně.

Jiným pozitivistickým příspěvkem do teorie mezinárodních vztahů je systémová teorie Mortona Kaplana (*Kaplan, 1957*). Teorie má podle něj vytvořit analytické nástroje, s jejichž pomocí je možné vyčlenit data z historického a biografického kontextu a převést do soustavy nadčasových výroků.

Kaplan definuje šest možných systémů uspořádání mezinárodních vztahů: mocenská rovnováha, volná bipolarita, těsná bipolarita, univerzální systém, hierarchický systém, systém s všeobecným vetem. Každý systém charakterizuje šest proměnných: základní pravidla, pravidla přeměny, parametry stability, aktéři (státy, bloky a organizace), schopnosti aktérů (vojenská síla, počet obyvatel) a informovanost aktérů.

Kaplan mezinárodní vztahy přirovnává k astronomii, kde nelze provádět experimenty. Pečlivě však definuje pojmy, formuluje modely a hypotézy, které mohou být empiricky testovány. Ačkoliv systémová teorie se nevyznačuje matematickým aparátem a poznatky nejsou v příliš velkém rozporu s realistickými teoriemi, přináší techničtější a pozitivnější přístup k mezinárodním vztahům.

Pokud Petr Drulák nepokládá svůj obor za hodnotově neutrální, a dokonce zpochybňuje hodnotovou neutralitu pozitivistických teorií, je to jeho problém. Kdyby se k tomuto názoru hlásila většina odborníků na mezinárodní vztahy, nedaly by se mezinárodní vztahy považovat za etablovanou vědeckou disciplínu, srovnatelnou např. s ekonomikou či s (empiricky-analytickou) politikou. Stále však věřím, že tomu tak není.

KONKRÉTNÍ NÁMITKY

Cílem mého článku *Dokáže teorie veřejné volby vysvětlit rozšiřování Evropské unie?* (*Loužek, 2005 a*) nebylo nabídnout empirickou či kvantitativní studii. I když jsem příležitostně pro vyjádření některých souvislostí použil matematických operací, nebylo to *těžiště* mé studie (do kvantitativních studií jsme přispěli na jiném místě – např. *Loužek, 2004 b*). Ani jiné práce z teorie veřejné volby (*Arrow, 1951; Tullock – Buchanan, 1962*) nepřinášejí testované modely, nýbrž jim jde o *teoretické* vysvětlení politiky. Námitka, že jsem neoperacionalizoval proměnné a nenabídl kvantifikaci, proto není na místě.

Cílem článku bylo nabídnout *teoretické* vysvětlení rozšíření Evropské unie. Argumentoval jsem, že se nelze spokojit jen se sociologicky laděným konstruktivismem, který zdůrazňuje společné hodnoty stávajících členů a přistupujících zemí, ani s – jakkoli originální – racionalistickou Moravcsikovou teorií, která vysvětluje evropské procesy jako výsledek mezivládního vyjednávání.

Petr Drulák nezpochybňuje, že teorie veřejné volby zdůrazňující vlastní zájmy politiků může nabídnout legitimní teoretické východisko ke zkoumání mezinárodní politiky. Pochybuje však o tom, že jde o hodnotově neutrální teorii. Předpoklad, že člověk maximalizuje užitek, je však sám o sobě skutečně neutrální. Vlastní užitek může každý člověk naplnit tisícerými způsoby a není to nijak v rozporu s tím, že na něj působí širší společenské vlivy, které ovlivňují jeho preference.

Pokud chce Petr Drulák vážně tvrdit, že teorie veřejné volby není hodnotově neutrální, musel by stejně zpochybnit i pozitivní charakter tradičního realismu či neorealismu, behaviorismu či Kaplanova přístupu. Zde by ale byl v rozporu se standardními učebnicemi teorie mezinárodních vztahů. Kritika hodnotové neutrality teorie veřejné volby je proto nekorektní, unáhlená a nepřijatelná.

Nelze souhlasit s tezí, že teorie veřejné volby implikuje materialismus. Jak ukázal Gary Becker (*Becker, 1976*), ekonomický přístup k lidskému chování je univerzální a lze jej aplikovat na jakékoli lidské činnosti. Užitek může každý člověk maximalizovat – ať je altruista, egoista, křesťan či ateista, euroskeptik či eurooptimista. Rozhodně jej nelze redukovat na materiální zájmy.

Petr Drulák dále pochybuje o tom, zda mezi politickými a vědeckými koncepty nevede logická spojitost. Je to postoj vyvěrající z jeho základního antipozitivistického naladění. Pokud však konzistentně obhajujeme pozitivismus a hodnotovou neutralitu, musíme trvat na tom, že taková logická spojitost neexistuje. Možná existuje nějaká *psychologická* souvislost mezi politickými a vědeckými koncepty, nikoli však spojitost *logická*.

Autor uměle odlišuje mezi liberalismem, federalismem a mezivládním přístupem jako politickými pojmy na jedné straně a liberalismem, federalismem a mezivládním přístupem jako vědeckými teoriemi na druhé straně. Ale to opravdu není srozumitelné dělítko. Funkcionalismus, neofunkcionalismus či idealismus mají ambici být vědeckými teoriemi, zatímco federalismus a mezivládní přístup jsou politickými přístupy.

Postřeh, že ve striktně individualistickém paradigmatu lze zpochybnit dokonce i národní zájem, je pravdivý. Národní zájem se používá skutečně spíše v politické rétorice, i když je pravda, že různé realistické a neorealisticke teorie z něj rovněž vycházely. Ve svém článku vycházejícím z teorie veřejné volby jsem se sledování národního zájmu jako východiska vyhnul.

ZÁVĚREM

Teorie veřejné volby je pak jednou z mnoha teoretických koncepcí, která v konkurenci s ostatními nabízí vysvětlení rozšiřování Evropské unie. Výhoda této teorie není, že není prospěškována hodnotovými soudy (to by mělo být pro vědeckou teorii samozřejmostí), nýbrž že studuje tento proces originálně a možná plodněji než alternativní koncepty. Jde o nabídku, která může i nemusí být přijata, rozhodně však stojí za prostudování.

Literatura

- Angell, Norman (1910): *The Great Illusion*. London: Heinemann, 1910.
- Aron, Raymond (1966): *Peace and War. A Theory of International Relation*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1966.
- Arrow, Kenneth (1951): *Social Choice and Individual Values*. New York: John Wiley and Sons, 1951.
- Becker, Gary S. (1976): *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1976.
- Drulák, Petr (2003): *Teorie mezinárodních vztahů*. Praha: Portál, 2003.
- Drulák, Petr (2005): Úskalí veřejné volby. Polemika ke stati Marka Loužka: Dokáže teorie veřejné volby vysvětlit rozšiřování Evropské unie? *Mezinárodní vztahy*, ročník 40 (2005), číslo 3, s. 112–118.
- Gilpin, Robert (1987): *The Political Economy of International Relations*. Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Haas, Ernst (1958): *The Uniting of Europe*. Stanford: Stanford University Press, 1958.
- Kaplan, Morton (1957): *System and Process in International Politics*. New York: Wiley, 1957.
- Kelstrup, M. – Williams, M. (eds., 2000): *International Relations Theory and the Politics of European Integration*. New York: Routledge, 2000.
- Lebow, R. N. – Risse-Kappen, T. (eds., 1995): *International Relations Theory and the End of the Cold War*. New York: Columbia University Press, 1995.
- Linklater, A. (2003): Neorealismus v teorii a praxi. In: Booth, Ken – Smith, Steve (eds.): *Současné teorie mezinárodních vztahů*. Brno: Barrister & Principal, 2003, s. 155–177.
- Loužek, Marek (2005 a): Dokáže teorie veřejné volby vysvětlit rozšiřování Evropské unie? *Mezinárodní vztahy*, ročník 40 (2005), číslo 2, s. 5–23.
- Loužek, Marek (2005 b): Max Weber. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum, 2005.
- Loužek, Marek (2004 a): Rozšiřování EU z pohledu teorie veřejné volby. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2004.
- Loužek, Marek (2004 b): Voting Power Indicators in the European Union. *Prague Economic Papers*, No. 3 (2004), s. 217–236.
- Mitrany, D. (1943): *A Working Peace System*. London: RIIA, 1943.
- Morgenthau, Hans (1973): *Politics among Nations – The Struggle for Power and Peace*. New York: Knopf, 1973.
- Popper, Karl Raimund (1997): *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenh, 1997.
- Tullock, Gordon – Buchanan, James M. (1962): *The Calculus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan, 1962.

- Vasquez, J. (1983): *The Power of Power Politics – A Critique*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1983.
- Viotti, P. R. – Kauppi, M. (1993): *International Relations Theory – Realism, Pluralism and Globalism*. New York: Macmillan – Toronto: Maxwell Macmillan Canada, 1993.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Walt, S. (1987): *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Reading: Addison-Wesley, 1979.
- Weber, C. (2004): *International Relations Theory – a Critical Introduction*. New York: Routledge, 2004.
- Weber, Max (1998): *Smysl „hodnotové neutrality“ v sociologických a ekonomických vědách*. In: Weber, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, 1998, s. 64–108.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.